

OPAÎTE ROMANE INEDITE DESCOPERITE ÎN SECTORUL „FALEZĂ EST” DE LA ARGAMUM (sec. VI-VII p.Chr.)

Gabriel-Ionuț GRUMĂZESCU

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale “Gavrilă Simion”, Tulcea, Romania

gabrielgrumazescu97@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-3096-813X>

Abstract: In this paper, 24 unpublished Late Roman lamps discovered during campaigns conducted since the last century in the ‘Eastern cliff’ sector of the Argamum fortress will be presented. These lamps are dated between the 6th-7th c. AD and can be divided into four groups: a) Pontic lamps; b) African type lamps; c) Balkan type lamps; d) Micro-Asiatic type lamps. In the current endeavor, in addition to the data related to typology, previously published information regarding the pottery workshops of Scythia were also taken into account. Furthermore, we discuss about a possible intra-provincial trade network.

Rezumat: În cadrul acestei lucrări, vor fi prezentate 24 de opaițe inedite din perioada romană târzie descoperite în campaniile desfășurate încă din secolul trecut în sectorul “Faleză Est” de la Argamum. Aceste lămpi pot fi datate între sec. VI-VII p.Chr. și au fost împărțite în patru grupe: a) lămpi pontice; b) lămpi de tip african; c) lămpi de tip balcanic; d) lămpi de tip microasiatic. În studiul de față, pe lângă datele legate de tipologie, au fost luate în considerare informații publicate anterior cu privire la atelierile de olărit din Scythia. De asemenea, discutăm despre o posibilă rețea comercială intra-provinsială.

Keywords: Argamum, intra-muros, Pontic lamps, African type lamps, Balkan type lamps, Micro-asiatic type lamps.

Cuvinte cheie: Argamum, intra-muros, lămpi pontice, lămpi de tip african, lămpi de tip balcanic, lămpi de tip microasiatic.

INTRODUCERE

Fortificația greco-romană Orgame/Argamum¹ (Fig. 1) a fost construită pe un promontoriu calcaros cunoscut sub denumirea de Capul Doloșman, situat pe malul actualului lac Razelm, în antichitate golf al Mării Negre. Firul toponimiei cartografice (cel mai probabil de origine turcă) poate fi urmărit până la nivelul Evului Mediu, de unde pot fi descifrate anumite particularități ale terenului: doloșman – talașman, însemnând loc încercuit, cerc (împrejmuit, fortificat)².

Prima mențiune despre orașul antic grecesc o datorăm lui Hecateu din Milet (sec. VI-V a.Chr.) care menționează *Οργάμη πόλις ἐπιω τω Ιστρω*³. Ulterior, forma

¹ Lista Monumentelor Istorice – cod LMI: TL-I-s-A-05808.

² Mărgineanu-Cârstoiu, Mănușu-Adameșteanu 1998, 233; Mănușu-Adameșteanu 2001, 8.

³ *Orgame, oraș pe Istru*.

latinizată a numelui apare într-un document epigrafic cunoscut ca Horothesia lui Laberius Maximus, emis de guvernatorul roman în anul 100 p.Chr., în care se delimitau teritoriile celor două orașe învecinate – Histria și Argamum (teritoriul argamensilor se afla în partea de nord a choriei histriene)⁴. De asemenea, Argamum este menționat în lucrarea lui Procopius din Cesarea (*De Aedificiis*, IV, 11, 20) într-o formă ușor modificată: *Argamo*⁵ – *Ergamial/Ergina*⁶.

Cercetările arheologice sistematice din acest sit au început în anul 1926, la inițiativa profesorului ieșean Paul Nicorescu, și s-au desfășurat pe parcursul a șapte campanii (1926-1932). Acestea au avut ca scop dezvelirea incintei din epoca romano-bizantină⁷. Abia în 1965 săpăturile au fost reluate de către Maria Coja și continuate, fără întrerupere, până în prezent, pe mai multe sectoare.

Fig. 1. Principalele orașe romane din Dobrogea/ *The main Roman cities of Dobruja.*

⁴ Pârvan 1916, 563; ISM I, 68.

⁵ Fontes II, 1970, III. Procopii Cesariensis, *De Aedificis* (IV, 11, 20, 5, 475).

⁶ Popa-Lisseanu 1939, Fontes, 31 (vezi și nota 10), 32.

⁷ Nicorescu 1944, 96. Acesta menționează: „Les vestiges des murailles ont une hauteur de 2 à 3 m”.

SECTORUL „FALEZĂ EST” DE LA CETATEA ARGAMUM

Sectorul „Faleză Est” este situat *intra muros*, în partea de sud-est a fortificației, în apropierea lacului Razelm (Fig. 2-3). În 1970 Maria Coja efectuează aici un mic sondaj (cu dimensiunile de 15 × 1,5 m) pe care îl va extinde în anul 1979⁸. Din 1981 săpăturile din acest sector s-au desfășurat sub îndrumarea Mihaelei Mănucu-Adameșteanu.

Pe lângă vestigiile arhaice și elenistice⁹, aici au fost identificate și edificii din perioada romană târzie. Cercetarea acestor edificii (ER, ED, EA, EN) a conturat principalele etape edilitare. Acestea au fost încadrate cronologic în mai multe faze: a) N1: sfârșitul sec. al VI-lea – Heraclius; b) N2a: sfârșitul sec. al VI-lea – Justin II și Sofia / Mauriciu Tiberiu; N2b: Anastasius – Justinian; N3: posibil cu două faze – sec. V p.Chr¹⁰. De asemenea, în proximitatea turnului 8 (T8) a fost identificată o stradă orientată spre poarta din capul promontoriului și o alta orientată Vest-Est¹¹.

În ciuda campaniilor de lungă durată, în urma cărora au ieșit la lumină numeroase și interesante contexte, multe informații au rămas din păcate încă inedite. Acest lucru se poate observa și în privința obiectelor de iluminat, doar cele din epoca greacă fiind publicate¹².

Scopul acestui material e analiza lămpilor de epocă romană târzie descoperite în sectorul „Faleză Est” de la Argamum.

CATALOGUL OPAIȚELOR¹³

Lămpile incluse în acest catalog aparțin unor tipuri cunoscute care se regăsesc în diverse provincii ale Imperiului Roman. Lotul poate fi împărțit, după ariile de proveniență, în patru grupe: a) lămpi pontice (nr. cat. 1-3); b) lămpi de tip african (nr. cat. 4-5); c) lămpi de tip balcanic (nr. cat. 6-13); d) lămpi de tip microasiatic (nr. cat. 14-24). În cadrul acestora am identificat mai multe tipuri.

⁸ Mocanu 2020, 119.

⁹ Mănucu-Adameșteanu 1999, 145.

¹⁰ Mănucu-Adameșteanu *et alii* 1994, 49.

¹¹ Mănucu-Adameșteanu 1999, 145.

¹² Topoleanu 2013, 43-65.

¹³ Abrevieri utilizate în catalog: nr. inv. – număr inventar; L – lungime; Lp – lungime păstrată; l – lățime; lp – lățime păstrată; Doa – diametrul orificiului de alimentare; Dof – diametrul orificiului pentru fitil; H – înălțime, Hp – înălțime păstrată; Hb – înălțime bazin; Ht – înălțime toartă.

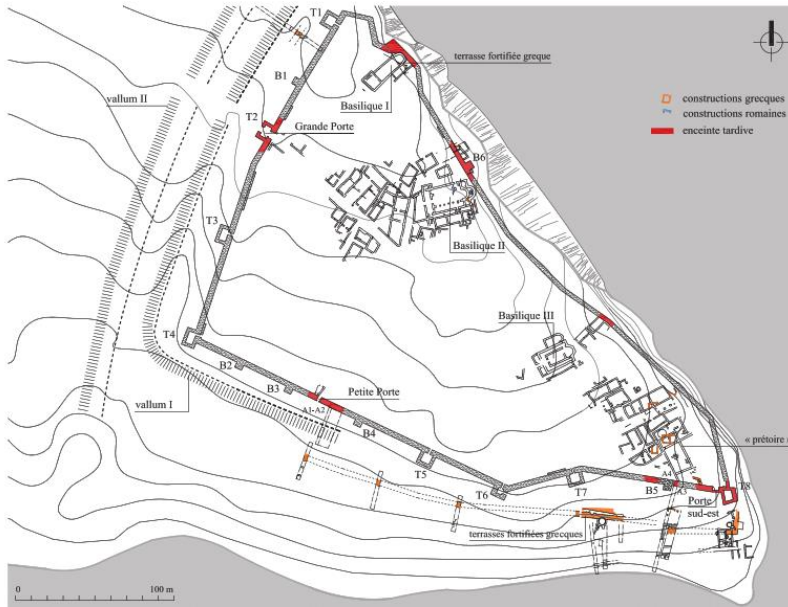

Fig. 2. Planul cetății Argamum / *The Plan of Argamum fortress*
(Mărgineanu-Cârstoiu, Apostol 2017, Fig. 3).

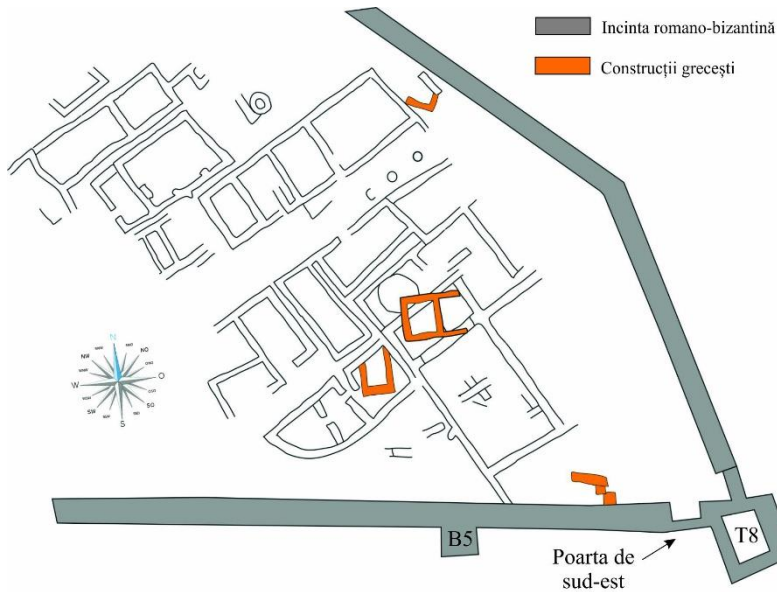

Fig. 3. Sectorul "Faleză Est" / *The "Eastern Cliff" Sector*.
(detaliu după Mărgineanu-Cârstoiu, Apostol 2017, Fig. 3).

a) Lămpi pontice (Iconomu 1967, tip XXX – variantă a tipului nord-african)

În cadrul descoperirilor lychnologice din perioada romană târzie din sectorul „Faleză Est” au fost identificate trei piese (nr. cat. 1-3) ce pot fi încadrate în categoria opaițelor produse cu precădere în provincia Scythia. Acest tip îmbină caracteristici morfologice preluate de la tipul nord-african¹⁴ și elemente din spațiul microasiatic¹⁵, îmbinări care se pot observa asupra exemplarului nr. 3 – bordura înclinată la aproximativ 45° fiind una dintre trăsăturile lămpilor balcanice/iustinianee¹⁶, iar discul plat, dublu perforat este o caracteristică preluată de la opaițele nord-africane. Pentru decor nu am întâlnit în bibliografia de specialitate analogii, însă discul cordiform este, de asemenea, o trăsătură specifică lămpilor "iustinianee".

1. ARGAMUM 1991, □C8, Edificiul D, N1, -0,50 m

Dimensiuni: Lp= 5,6 cm; lp= 3,4 cm; Doa= 1,4 cm.

Stare de conservare: fragment din valva superioară (disc și bordură).

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 5/8 yellowish red, cu particule de calcar și mica argintie în compoziție, urme de ardere secundară.

Descriere și decor: disc plat, perforat central de orificiul de alimentare larg, delimitat de o nervură dublă, profilată. Acesta este decorat cu un motiv în formă de acoladă cu volute. Bordura este înclinată și decorată cu linii radiale puternic profilate.

Datare: sfârșitul sec. VI – al doilea deceniu al sec. VII p.Chr.

Analogii: Băluță 1994, 222, cat. nr. 105, Pl. VIII/1; Iconomu 1967, 140, nr. cat. 724-725, 144, Fig. 162-724, Fig. 163-725; Iconomu 1976, 136-137, Fig. 3-5; Streinu, Pârvulescu 2020, 188, cat. nr. 11, Pl. III/11; Topoleanu, Doru, Haynes 2012, 142, Pl. VI/56, 57; Topoleanu 2012, 204-205, cat. no. 122, Pl. XV/122.

2. ARGAMUM 1993, □C16, Edificiul R, N1, -1,60 -2,10 m

Dimensiuni: Lp= 4,4 cm; lp= 4,7 cm.

Stare de conservare: fragment din valva inferioară (bază).

Tehnică și material: pastă de culoare 2.5YR 5/8 red; particule de calcar și mica argintie în compoziție.

Descriere și decor: bază plată, conturată de o bandă neglijent finisată; se păstrează o singură nervură profilată pe lateralul bazinului.

Datare: sfârșitul sec. VI – al doilea deceniu al sec. VII p.Chr.

Analogii: vezi cat. nr. 1.

3. ARGAMUM 1999, □α, -0,30 m

Dimensiuni: Lp= 3,7 cm; lp= 3,5 cm; Doa= 1,0 cm.

Stare de conservare: fragmentar; disc și o porțiune din bordură.

¹⁴ Hayes 1972, IIA/B.

¹⁵ Hayes 1992, tip 11/12.

¹⁶ Iconomu 1986, 100-104, tip LI.

Tehnică și material: pastă de culoare 7.5YR 7/6 reddish yellow; rare particule de calcar și mica argintie în compoziție. Se pot observa urme de ardere secundară în apropierea ciocului și în jurul orificiului drept de alimentare.

Descriere și decor: disc plat, dublu perforat de orificiile de alimentare, în apropierea torții. Bordura este înclinată, delimitată de disc printr-o nervură ce se deschide pentru a forma un canal, cuprinzând și orificiul pentru fitil. Discul este decorat cu un motiv cordiform cu vârful spre canal, cu linii scurte răsfrânte pe margini și un posibil motiv zoomorf în centru. Canalul este flancat de două cercuri dublu profilate.

Datare: sec. VI-VII p.Chr.

Observații: exemplarul pare a fi o creație rezultată în urma îmbinării unor elemente specifice tipurilor nord-africane și balcanice. Bordura înclinată la aproximativ 45° este una dintre trăsăturile lămpilor balcanice, iar discul plat, dublu perforat este o caracteristică preluată de la opaițele nord-africane.

Analogii: Iconomu 1967, 144, Fig. 161 – nr. 725, Fig. 163 – nr. 726, Fig. 165 – nr. 735, Fig. 166 – nr. 743; Kostova, Dobрева 2008, 168, nr. 20, Pl. 121/20; Curta 2017, 190, Fig. 22, 191, Fig. 23, Fig. 24; Bădescu, Bottez 2014, 238, Pl. IV/1, 2; Bădescu 2021, 560, Pl. 191/5, 566, Pl. 197/66, 568, Pl. 199/8, 8; Severeanu 1936, 81, Fig. 95, 82, Fig. 97; Sandu 1981, 174, Pl. IV/5; Cirelli 2015, 104, Fig. 29; Bivolaru, Bottez 2016, 135, nr. 1, Fig. 4; Archer 1995, 205, Fig. 3/9, 10, 11; Lako 1984, 204, Tab. X/2, 4, 5, 6, 7; Diaconescu, 1995, 265, Pl. III/1-a, b, c, 268, Pl. IV/1-6. În cadrul analogiilor prezentate formele și tipurile sunt apropiate, însă decorul imprimat pe disc diferă de cel al exemplarului nostru.

b) Lămpi de tip African (Hayes 1972, IIB)

4. ARGAMUM 2000, □2, -0,60-0,80 m.

Dimensiuni: L=12,7 cm; l=7,2 cm; Ht=4,7 cm; Hb=3,5 cm/, Doa=1,1 cm.

Stare de conservare: piesă aproape întreagă; lipsește o parte din orificiul pentru fitil.

Tehnică și material: opaiț de dimensiuni mari, pastă de culoare 2.5YR 6/8 light red. În compoziția pastei se observă mici particule de calcar, mica argintie și ceramică pisată. Prezintă urme de ardere secundară în apropierea ciocului.

Descriere și decor: disc circular, concav, perforat central de orificiul de alimentare, ce se delimitează de bordură printr-o nervură profilată care se deschide pentru a forma un canal, cuprinzând și orificiul pentru fitil. Bordura orizontală este delimitată de o nervură ușor profilată. Toarta este lamelară, ascuțită spre vârf, netezită la exterior și se unește cu baza printr-o bandă profilată. Baza este plată, delimitată de un cordon profilat. Pe disc au fost imprimate mici vârfuli (ca cele de săgeți), asemenea unor linii radiale dispuse în jurul orificiului de alimentare și câte o granulă la capătul fiecăreia. Pe bordură și canal se regăsește același decor ca și cel de pe disc.

Datare: sec. VI p. Chr.

Analogii: Băluță 1964, 290-291, Pl. VI/1; Băluță 1994, 219, Pl. VIII/2; Garnett 1975, Pl. 44/I. 69-152, 20, 23, 30; Hayes 1972, Pl. XXI/a; Iliescu, Bottez 2021, 146, Fig. 10/1; Ivantchik 2002, 367, Fig. 9/35-38; Kostova, Dobрева 2008, 167, nr. 20, Pl. 121/19; Koutoussaki 2008, Pl. LXV/511, 514, Pl. LXVI/521; Petridis 2007, 52, Fig. 8; Streinu, Pîrvulescu 2020, 96, Pl. II/10; Topoleanu

2000, 192-194, nr. 496-501, Pl. LXI/496, Pl. LXII/498-501; Topoleanu 2016, 114, Pl. DA8/DA9 (apud Bémont, Chew 2009, pl. 89); Wilmet 2005, 302, Pl. 135, Fig. 8.

Observații: pentru acest exemplar putem presupune, în baza morfologiei și a tehnicii de modelare, inclusiv a calității pastei, confecționarea în zona vest-pontică. Nu excludem posibilitatea ca acesta să fi fost produs chiar la Argamum.

5. ARGAMUM, *Passim*.

Dimensiuni: Lp= 6,2 cm; lp= 4,4 cm.

Stare de conservare: fragment din valva inferioară, include zona ciocului.

Tehnică și material: pasta de culoare 2.5YR 5/8red, rare impurități de calcar.

Descriere și decor: bază plată, circulară, delimitată de un cordon filat.

Datare: sec. VI-lea p.Chr.

Analogii: vezi nr. 4.

c) Lămpi de tip balcanic – Hayes 1992, tip 10/ Iconomu 1986, tip LI

Lămpile încadrate în acest tip sunt nelipsite printre descoperirile din zona Dunării și a Asiei Mici. Lămpile grupului balcanic pot fi încadrate în două tipuri diferite (Hayes 1992, tip 10 – Hayes 1992, tip 11/12). În primul tip (Hayes 1992, tip 10) putem include un singur exemplar. Acesta ar putea proveni din unul din cele două centre cunoscute, fie din cel din regiunea Constantinopolului, fie din cel de la Halmyris¹⁷. Lipsa unor elemente de decor a determinat probabil ca acest tip să nu fie atât de popular printre obiectele de iluminat din perioada respectivă. Din cele 55 de exemplare cunoscute¹⁸ (Hayes 1992, tipurile 9 și 10, identice ca formă, dar cu canalul deschis, respectiv închis) doar 19 opaițe aparțin tipului 10. Acesta poate fi integrat grupului de opaițe de tip balcanic, fiind identificate un număr semnificativ în Scythia, la Tropeum Traiani¹⁹, Sacidava²⁰, Oltina/*Altinum* (în cuptor)²¹, Histria²², Tomis²³, Varna/*Odessos*²⁴ și la Halmyris²⁵ care este atestat ca centru producător. La Argamum au fost identificate alte cinci exemplare specifice tipului 10 (un catalog complet este în curs de pregătire).

De asemenea, încadrăm în tipologia lămpilor balcanice un fragment ce prezintă caracteristici morfologice ale tipurilor Hayes 1992, tipurilor 8, 9 și 10. Decorul slab

¹⁷ Topoleanu 2019, 341-347.

¹⁸ Topoleanu 2019, 343.

¹⁹ Cătănicu, Barnea 1979, Fig. 170/9.1.

²⁰ Scorpan 1978, 161, nr. 18, Pl. IV.

²¹ Irimia 1968, Fig. 18/2.

²² Bivolaru, Bottez 2016, 138, nr. 10, Fig. 4.

²³ Iconomu 1986, Pl. X/4.

²⁴ Kuzmanov, Minchev 2018, Pl. LX, 892-895.

²⁵ Topoleanu 2000, 206, nr. 532-537.

vizibil justifică o utilizare îndelungată a tiparului, deși calitatea pastei din care a fost realizat este de bună calitate și asemănătoare cu cea specifică tipului 10.

Cel de-al doilea tip din cadrul eșantionului „balcanic” este cunoscut în bibliografia de specialitate sub diferite denumiri – „cu bordură lată”²⁶, cu „disc cordiform”²⁷, „bizantine”²⁸, „dunărene”²⁹, iustinianee³⁰ sau de „tip Saraçhane”³¹ (Hayes 1992, tip 11/12; Iconomu 1986, tip LI). Perioada de maximă răspândire coincide cu cea a domniei împăratului Iustinian I, de unde și denumirea de *lucernae* „iustinianee”. În această perioadă sunt printre cele mai populare opaițe din dioceza Thraciei³² sau Asia Mică³³. De asemenea, în zonă au fost descoperite fie tipare³⁴, fie numeroase exemplare³⁵ care pot justifica încadrarea tipului în categoria lămpilor de tip balcanic.

Hayes 1992, tip 10

6. Argamum 1998, nr. inv. 45188, □C21,-0,65 m.

Dimensiuni: L=9,9 cm; l=5,9 cm; Ht=4,8 cm; Hb=3,4 cm; Doa=1 cm; Dof=1,2 cm.

Stare de conservare: întreg, restaurat.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 5/8 yellowish red. Aceasta conține mică argintie și particule de calcar. Piesa prezintă urme de ardere secundară în jurul ciocului și pe bazin.

Descriere și decor: disc concav, perforat central de orificiul de alimentare, delimitat de bordură printr-un umăr puternic profilat. Toarta este modelată în formă de rulou, canelată pe lungime, neglijent atașată. Bază circulară, adâncită. Prezintă mici defectiuni (produse prin presare) pe bazinul drept.

Datare: sec. VI-VII p. Chr.

Analogii: Hayes 1992, Pl. 21/47-56; Kuzmanov, Minchev 2018, Pl. LX/892-895; Topoleanu 2000, Pl. LXVII/532-536; Topoleanu 2019, 344, nr. 4-6.

Hayes 1922, tip 8/9/10

7. Argamum, □1, -0,33 m.

Dimensiuni: Lp=2,9 cm; lp=4 cm.

Stare de conservare: fragment din valva superioară, cu amprenta torții.

²⁶ Iconomu 1967, tip XXXII.

²⁷ Iconomu 1967, tip XXXIII.

²⁸ Menzel 1954, 59.

²⁹ Diaconescu 1995, 270-274.

³⁰ Iconomu 1986, tip LI.

³¹ Hayes 1992, type 11-13.

³² Topoleanu 2012, 193.

³³ Vitelli 1982, 194, 197, L 13-19.

³⁴ Tonceva 1953, 81-87.

³⁵ Hayes 1992, 83, type 11-14; în cuptorul de la Oltina au fost descoperite opaițe ce aparțin tipurilor Hayes 1992, tip 10 – Hayes 1992, tip 10 și 11/12.

Tehnică și material: pastă de culoare 2.5YR 4/8 red, angobă proprie; particule de calcar în compoziția pastei.

Descriere și decor: disc concav, cu o nervură în formă de zig-zag; bordură îngustă, decorată cu același motiv, intens șters și proporțional mult mai mic; toarta a fost probabil în formă de rulou, nu se păstrează (presupunere în baza amprente).

Datare: sec. VI-VII p.Chr.

Hayes 1992, tip 11/12; Iconomu 1986, tip LI

8. Argamum 1982, nr. inv. 44382, □4, -0,80/-0,85 m.

Dimensiuni: Lp= 10,2 cm; l=6,1 cm; Hb=3,6 cm; Ht=6,3cm; Db; L=5 cm, l=4 cm.

Stare de conservare: lipsesc ciocul, un fragment din bazin și din disc.

Tehnică și material: opaițul a fost confecționat cu ajutorul unui tipar bivalv de bună calitate. Pasta are culoarea 2.5YR5/8 red, angobă 7.5YR7/6 reddish yellow, este de bună calitate, fără impurități.

Descriere și decor: Corpul este piriform, binconvex în secțiune, înalt. Discul oval, perpendicular pe axul lung, este ușor concav, delimitat de o nervură dublă, cea interioară deschizându-se în dreptul ciocului, formând un canal. Bordura este lată, cu unghi de 45°, decorată cu linii scurte radiale reliefate. Toarta fitoformă este dispusă ușor oblic, redând motivul stilizat al arborelui vieții, întipărit într-un cadru cu aspect triunghiular, mărginit de o nervură profilată, cu două volute la bază, două ramuri scurte și un romb în partea superioară, în care este incizată, în mijloc, o linie scurtă în poziție verticală; baza este plată, cordiformă, delimitată de o nervură.

Datare: sec. VI-VII p.Chr.

Analogii: Bailey 1988, Pl. 115, Q3231 MLA; Băluță 1994, 219, Pl. VII/6; Curta 2017, 214, Fig. 41/20, 22, 23; etc; Hayes 1992, Pl. 22/89, 90; Kuzmanov, Minchev 2018, Pl. LV/734; Severeanu 1936, 85, nr. 114, fig. 105; Streinu, Pîrvulescu 2020, 184, nr. 7, pl. 6-8, 7; Тончева 1953, Fig. VI, nr. 114; Topoleanu 2000, 186, nr. 478; Topoleanu 2012, 202, nr. 119, Pl. XIV/119.

9. Argamum 1985, dărâmătură sud de Z1, -0,85 m

Dimensiuni: Lp=3,4 cm; lp=4,1 cm.

Stare de conservare: fragmentar.

Tehnică și material: modelat într-un tipar de bună calitate, pasta de culoare 2.5YR 5/8 red, angobă 7.5YR 2/6 pinkish white; sporadic particule de calcar și mica argintie în compoziție.

Descriere și decor: toartă în formă de cruce dublu conturată, cu laturile ușor curbate și lățițe la capete, decorată cu un cerc profilat la intersecția brațelor.

Datare: sec. VI-VII p.Chr.

Analogii: Baumann 2009, 296, Fig. 18/140 bis; Bădescu, Bottez 2014, 238, Pl.4/13; Curta 2017, 201, Fig. 30-33; Hayes 1992, 87, nr. 71-78, Pl. 22/71-78; Iconomu 1967, 28-30, tip XXXIII, 29, fig. 58, nr. 148, nr. 771; Iconomu 1986, Pl. IX/12; Kuzmanov 1992, 45, nr. 325; Kuzmanov, Minchev 2018, Pl. L/733, Pl. LIV/786, Pl. LV/801-802; Talmațchi, Sova 2015, 183, Fig. 24/5; Topoleanu 1984, 588, Pl. III/5; Topoleanu 2000, 186, nr. 474, Pl. LIX/474, 187, Pl. LX/481; Žuravlev 2007, 230, 23/2-3.

10. ARGAMUM 1991, nr. inv. 45918, Edificiul R, □C10

Dimensiuni: Lp=7,1 cm; lp=6,5 cm; Ht=5 cm/Hb=2,1 cm; Doa=1,4 cm.

Stare de conservare: fragmentar, se păstrează valva superioară, fără cioc.

Tehnică și material: pastă fină, de culoare 5YR 6/8 reddish yellow, angobă 7.5YR 5/1 gray, cu rare impurități, rar mica și particule de calcar în compoziție. Prezintă urme de ardere secundară pe interior, în proximitatea ciocului.

Descriere și decor: disc concav, perforat central de orificiul de alimentare; acesta se delimitează de bordură prin două nervuri puternic profilate, cea din interior deschizându-se pentru a forma un canal cu laturile ușor curbate, cuprinzând și orificiul pentru fitil. Bordura înclinată la 45° este decorată cu linii radiale scurte. Toarta este în formă de cap uman cu barbă și coafură înaltă, poziționată oblic pe umărul opaițului.

Datare: sec. VI p. Chr.

Analogii: Curta 2017, 208, Fig. 37/38; Iconomu 1967, 146, nr. 764, 767, 768 etc; Irimia 1968, 397, Fig. 18/3; Kuzmanov 1992, 44, nr. 324; Petković *et alii*, 2015, 81-82, Fig. 1; Talmațchi, Șova 2015, 183, Fig. 24/6; Topoleanu 2000, 85, nr. 470/472, Pl. LVIII; Topoleanu 2016, 115, Pl. XI/DA 16 (*apud* Bemont, Chew 2007, pl. 90).

11. ARGAMUM 1993, □C 13

Dimensiuni: Lp=2,9 cm; lp=2,3 cm.

Stare de conservare: fragmentar; reprezentat doar de toartă.

Tehnică și material: pastă de culoare 7.5YR 7/6 reddish yellow, în compoziția sa se observă particule de calcar și mica argintie.

Descriere și decor: toartă semidiscoidală decorată cu trei nervuri mediane pe lungime.

Datare: sec. VI-VII p. Chr.

Analogii: Băluță 1994, 219, Pl. VII/5; Bădescu 2021, 562, Pl. 193/21-24, Pl. 194/28, 30, 31; Bogdan-Cătănciu, Barnea 1979, Fig. 173/9.1; Curta 2017, 196, Fig. 27; Chrzanovscki 2013, 114; Kostova, Dobrova 2008, 167, nr. 18, Pl. 121/18; Kuzmanov 1992, 122, nr. 315; Kuzmanov, Michev 2018, Pl. LV/805- 816; Opriș, Rațiu 2017, 110, Pl. 17/98; Streinu, Pîrvulescu 2020, 184, nr. 6, Pl. II/6; Topoleanu 2000, 187, nr. 480, Pl. LX/480; Topoleanu 2012, 199, nr. 116, Pl. XIV/116; Topoleanu 2016, Pl. XI, DA14 (*apud* Bemont, Chew 2007, pl. 90).

12. ARGAMUM 1999, □C4, -0,70/-0,90 m

Dimensiuni: Lp= 4 cm; lp=2,2 cm.

Stare de conservare: fragmentar, bordură.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 5/8 yellowish red, angobă 2.5YR 8/2 pinkish white; particule de calcar și mica în compoziție.

Descriere și decor: fragment de bordură ușor înclinată, decorată cu linii radiale profilate și câte o granulă la capătul fiecărei linii. Discul este delimitat de două nervuri profilate, cea din interior deschizându-se pentru a forma un canal cu laturile ușor curbate, iar cea din exteriorul discului se încheie sub forma unei volute în apropierea canalului. Pe disc se observă un posibil decor în formă spirală.

Datare: sec. VI-VII p. Chr.

Analogii: Băluță 1994, 221-222, nr. 96-97, Pl. VII/5; Iconomu 1967, 29, Fig. 58; Iconomu 1986, Pl. IX/12; Kuzmanov 1992, 122, nr. 319; Popescu 1994, 362, nr. 8d, Fig. 67, 363, nr. 9, Fig. 72; Scorpan 1978, 160, nr. 16, Pl. IV/16.

13. ARGAMUM 1991, □C2, ED/N1, -0,40 m

Dimensiuni: Lp=5 cm; lp=3,1 cm.

Stare de conservare: fragment de bază.

Tehnică și material: pastă de culoare 10YR 6/4 light yellowish brown, cu nisip, ceramică pisată, particule de calcar și mica în compoziție.

Descriere și decor: bază ovoidală, ușor adâncită, delimitată de o nervură profilată.

Datare: sec. VI-VII p.Chr.

Analogii: Vezi nr. 10.

Cinci dintre opaițele încadrate în categoria lămpilor balcanice (nr. cat. 6-10) provin, cel mai probabil, din capitala Imperiului. Un singur exemplar (nr. cat. 11) sugerează o posibilă producție provincială/regională, datorită calității și a texturii pastei poroase (cu ceramică pisată, cochilii pisate, particule fine de nisip, calcar și, într-o proporție redusă, mica argintie). Facilitățile conferite de transportul naval plasează aceste opaițe ca marfă adiacentă în transportul de mărfuri importate în provincie.

d) Lămpi de tip microasiatic - Late Roman Asia Minor type – Boneer 1930, tip XXIX, grup 3/4

Un număr de unsprezece opaițe pot fi atribuite zonei Asiei Mici, fiind asemănătoare tipului XXIX după Oscar Brooneer, cu cele două grupe (cu canal deschis și canal închis)³⁶. Starea fragmentară a pieselor noastre ne împiedică să le atribuim cu precizie vreuneia din cele două grupe. Ele par să fi fost foarte populare la Argamum, reprezentând 45,8% din totalul lămpilor romano-bizantine din sectorul studiat. Confectionate în zona micro-asiatică (Efes sau Milet), astfel de opaițe s-au răspândit în diferite colțuri ale Imperiului, având o frecvență ridicată în bazinul Mării Egeene și zona vest-pontică. Este posibil ca astfel de piese să fi fost produse și în zona vest-pontică. Aici ne referim la Halmyris, unde, în apropierea unui cuptor datat spre sfârșitul sec. al VI p.Chr. și începutul secolului următor, au fost descoperite 30 de astfel de opaițe fără urme de utilizare³⁷ și la Tomis³⁸.

Lămpile microasiatice (nr. cat. 14-24) pot fi considerate ca fiind produse sau imitate în tot bazinul Mării Egee, dar și în provincia Scythia. Prelucrarea unor mari cantități de opaițe poate cauza uzura celor două valve³⁹. Un alt criteriu în baza căruia

³⁶ Brooneer 1930, 115.

³⁷ Topoleanu 1996, 91-94; Topoleanu 2000, 208-209.

³⁸ Iconomu 1986, 80-82.

³⁹ Iconomu 2013, 90.

putem identifica zona de confecționare a acestor lămpi este pasta, de bună calitate, fină, care pe lângă mica argintie conține de cele mai multe ori și particule de calcar. Lămpile produse în Asia Mică sunt de culoare maronie sau portocalie, acoperite cu un slip asemănător (maroniu, portocaliu sau gri), destul de comune fiind și piesele care nu prezintă slip.

14. Argamum 2000, □C7

Dimensiuni: Lp=4 cm; lp=4,1 cm.

Stare de conservare: fragment din valva superioară, zona ansei, cu bordură și disc.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 6/8 reddish yellow, cu particule de calcar și mica argintie în compoziție.

Descriere și decor: disc concav, delimitat de un umăr profilat, decorat cu linii scurte dispuse radial în jurul orificiului de alimentare. Bordura este înclinată, rotunjită, decorată cu granule poziționate pe cinci șiruri. Toarta lamelară este rotunjită și canelată pe lungime.

Datare: sec. VI-VII p.Chr.

Analogii: Băluță 1994, 222, nr. 102-103; 218 pl. VII/11, 15; Chichikova 1999, 105-196, Fig. 1; Fragoulis, Minasidis, Mentzos 2014, 304, Fig.11/2; Güngör 2015, 204, Pl. 3/18-24; Ionomu 1967, 26, Fig. 49; Ionomu 1986, Pl. VI/7; Iliescu, Bottez 2021, 190, Fig. 4 (*Micro-Asian lamps*), 196, Fig. 7 (*Micro-Asian lamps*), 197, Fig. 8 (*Micro-Asian lamps*); Karivieri 1996, 253, nr. 305, Pl. 48; Opreș, Rațiu 2017, 108, Cat. No. 102, 111, Pl. 18/Cat. No. 102; Poulou-Papadimitriou 1986, 593, Fig. 10, a 12; Petre 1987, 80, Pl. 148, 243/b; Perlzweig 1961, 192, nr. 2807, Pl. 44; Schoolman 2012, 212, Pl. 4/7, SF4509, SF6718, SF5852.

15. Argamum 1991, □C7, Edificiul D sub N1, -0, 55, -085 m

Dimensiuni: Lp=4 cm; lp=3 cm.

Stare de conservare: fragmentar, se păstrează o mică porțiune din valva inferioară cu bază.

Tehnică și material: pastă de culoare 2.5YR 5/8 red, angobă 5YR 5/6 yellowish red, particule de calcar și mica în compoziție.

Descriere și decor: bază circulară este ușor adâncită, delimitată de o bandă profilată. Nervura delimitează baza decorată cu patru granule (amplasate cruciform) și una în mijlocul acestora în centrul bazei. Ciocul este flancat de o pereche de nervuri decorate cu mici cercuri incizate și un altul cu o granulă în mijlocul nervurilor.

Datare: mijlocul sec. VI p. Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

16. Argamum 1998, □C21, -0,70, -0,90 m

Dimensiuni: Lp=5,2 cm; lp=4,9 cm.

Stare de conservare: fragmentar, porțiune din valva inferioară.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 5/8 yellowish red, angobă 2.5YR 5/8 red, cu particule de calcar și mica argintie în compoziție.

Descriere și decor: biconvex în secțiune, fragmentul mic de bordură păstrează câteva granule și amprenta torții lamelare. Baza este ușor adâncită, delimitată de o bandă profilată, decorată cu mici linii incizate. Semnul crucii este realizat pe bază prin granule. Toarta se termină în „coadă de pește” cu un cerc incizat în centru.

Datate: sec. VI-VII p.Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

17. Argamum 1985, în loc. RB

Dimensiuni: Lp=6,2 cm; lp=4,3 cm.

Stare de conservare: fragment din valva inferioară.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 6/8 reddish yellow, angobă 10R 4/8 red, cu pietricele de mici dimensiuni și particule de calcar în compoziție.

Descriere și decor: bază ușor adâncită, delimitată de o nervură profilată. În mijlocul bazei a fost imprimată marca *planta pedis*. Toarta se termină în „coadă de pește” din care se păstrează doar vârful înotătorii.

Datate: sec. VI-VII p.Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

18. Argamum 1990, Edificiul N, sector central, N2, -0,40/-0, 80 m

Dimensiuni: Lp=2,3 cm; lp=2,2 cm.

Stare de conservare: fragmentar, se păstrează doar toarta.

Tehnică și material: pastă de culoare 7.5YR 6/8 reddish yellow, angobă 2.5YR 5/8 red. Conține calcar, mica și ceramică pisată.

Descriere și decor: toartă lamelară, rotunjită, dublu canelată pe lungime.

Datate: a doua jumătate a sec. VI p.Chr.

19. Argamum 1990, exterior Edificiul N, N2, -0,7/-0,9 m

Dimensiuni: Lp=3,1 cm; lp=4 cm; Ht=3,1 cm.

Stare de conservare: fragmentar; se păstrează toarta și un fragment de bordură.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 6/6 reddish yellow, angobă 2.5YR 5/8 red, conține particule de calcar și mica.

Descriere și decor: disc concav, bordură înclinantă, toartă lamelară. Între toartă și bază a fost imprimată o bandă stilizată, dublu canelată pe lungime (posibil motivul „coadă de pește”).

Datate: a doua jumătate a sec. VI p. Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

Observații: având în vedere lipsa decorului standard pe care îl regăsim imprimat pe valva superioară (granule) și posibil al benzii ce unește toarta cu baza, exemplarul în cauză poate fi considerat o producție provincială/regională/locală. De asemenea, putem lua în considerare ipoteza că tiparul utilizat pentru modelarea exemplarului în discuție să fi fost realizat după un prototip importat, la care meșterul cel mai probabil a înlăturat sau modificat decorul. Așadar, în baza celor menționate putem considera exemplarul ca fiind o producție vest-pontică.

20. Argamum 2000, □C8

Dimensiuni: Lp=2,3 cm; lp=4,2 cm.

Stare de conservare: fragment de bordură.

Tehnică și material: pastă făinoasă, de culoare 2.5YR 5/8 red, angobă 2.5YR 4/8 red. Conține calcar și mica gîntie.

Descriere și decor: bordură înclinată, decorată cu cinci șiruri de granule. Pe bordură se mai păstrează doar amprenta torții lamelare.

Datate: sec. VI-VII p.Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

21. Argamum 1990, Edificiul N, N2, -0,70 -0,90 m

Dimensiuni: Lp=3,6 cm; lp=4 cm.

Stare de conservare: fragment din valva inferioară.

Tehnică și material: pastă de culoare 2.5YR 4/8 red, angobă 2.5YR 5/8 red, calcar și mica în compoziție.

Descriere și decor: biconvex în secțiune. Toarta se termină în „coadă de pește”. Baza este delimitată de o bandă profilată, puțin vizibilă, datorită utilizării intense a tiparului.

Datate: a doua jumătate a sec. VI p.Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

22. Argamum 1993, C13, -0,55/-1 m

Dimensiuni: Lp=3,5 cm; lp=4,2 cm; Doa=1,1 cm.

Stare de conservare: fragment din valva superioară (disc, bordură, toartă).

Tehnică și material: pastă de culoare 2.5YR 5/8 red, conține particule de calcar și mica.

Descriere și decor: disc concav, delimitat de o nervură subțire slab vizibilă. Bordura este înclinată, ușor rotunjită, decorată cu trei șiruri de granule. Toartă lamelară este neglijent finisată.

Datate: sec. VI-VII p. Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

23. Argamum 1991, C1, N2B, N1

Dimensiuni: Dof=1,1 cm.

Stare de conservare: fragment de cioc.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 4/1 dark gray, angobă 2.5YR 5/1 gray (datorită arderii secundare, angoba este puțin vizibilă). Se pot observa particule de calcar și mica în compoziție.

Descriere și decor: biconvex în secțiune, prezintă urme de ardere secundară pe cioc.

Datate: mijlocul sec. VI p.Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

Observații: culoarea pastei și textura sunt asemănătoare cu cele ale opaițelor produse în centrul de la Halmyris (vezi casetă text Topoleanu 2000, 210, nr. 542), așadar, putem sugera producerea exemplarului de față în centrul mai sus menționat.

24. Argamum 1991, □C10, Edificiul R, - 0,60 m, N2

Dimensiuni: Lp= 3 cm; lp= 3,6 cm.

Stare de conservare: fragment de bordură cu toartă.

Tehnică și material: pastă de culoare 5YR 5/8 yellowish red, angobă 2.5YR 5/8 red, conține particule de calcar și mica.

Descriere și decor: biconvex în secțiune, discul este ușor adâncit, delimitat de două nervuri profilate. Bordura este înclinată, rotunjită, decorată cu granule plasate pe patru șiruri. Toarta lamelară, dublu canelată pe lungime, a fost ciobită din vechime.

Datate: a doua jumătate a sec. VI p.Chr.

Analogii: vezi nr. cat. 14.

CONSIDERAȚII FINALE

Materialul lychnologic descoperit în sectorul „Faleză Est” se prezintă într-o stare de conservare fragmentară; doar un singur opaiț este întreg (restaurat) și un altul se păstrează în porție de 90%. Restul lotului este compus din opaițe aflate în diferite stadii de fragmentare (toartă, disc, bazin, cioc etc.).

Studierea acestui lot ne oferă posibilitatea de a contura o imagine de ansamblu referitoare la obiectele de iluminat folosite în perioadă romană târzie la Argamum. Integrarea lămpilor într-un cadru socio-economic poate direcționa o analiză în sfera comerțului, producției și nu în ultimul rând a reconstituirii traseului parcurs. Printre materialele lychnologice din sectorul analizat au fost identificate cinci tipuri (Iconomu 1967, tip XXX – nr. cat. 1-3; Hayes 1972, IIB – nr. cat. 4-5; Hayes 1992, tip 10, nr. cat. 6; Hayes 1992, tip 8/9/10 – nr. cat. 7 – variantă neidentificată cu precizie; Hayes 1992, tip 11/12 – nr. cat. 8-13; Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4 – nr. cat. 14-24).

Dacă ne raportăm la decor, sunt prezente numeroase modele și motive simple (linii, puncte, cercuri, spirale) sau reprezentări elaborate (vegetale, reprezentări antropomorfe), la care se adaugă și alte motive – (cruce – puncte realizate sub forma unei cruci, motive zoomorfe – „coadă de pește”).

În cadrul eșantionului nostru se pot observa mai multe modele de aplicare a decorului: opaițe ce au fost decorate doar pe valva superioară (Hayes 1992, tip 11/12 – Pl. 1-2/ nr. cat. 8-13, opaițe decorate pe ambele valve (Hayes 1972, tip IIB nr. cat. 4; Broneer 1930, tip XXIX, Group 3/4 Pl.1-2/ nr. cat. 14 - 24) și un singur exemplar fără niciun element de decor (Hayes 1992, tip 10 Pl. 1-2/ nr. cat. 6.).

Tipul Broneer XXIX (45,8%) este cel mai bine reprezentat în totalul de opaițe din sectorul „Faleză Est”, urmat de tipurile Hayes 1992, tip 11/12 (25%), Iconomu 1967, tip XXX (12,5%), Hayes 1972, IIB (8,3%), Hayes 1992, tip 10 (4,2%), și opaițul singular pe care nu am reușit să-l încadrăm tipologic concret (Hayes 1992, tip 8/9/10 (?) – 4,2%).

Procentajul prezentat se justifică în contextul intensificării contactelor comerciale între zona orientală a Imperiului și zona vest-pontică în timpul Antichității târzii, prin schimbările administrative începute la sfârșitul sec. al III-lea și continuate până în sec. al VI-lea, când a fost organizată *quaestura Iustiniana exercitus*.

Cercetările arheologice efectuate la cetatea Argamum au adus noi dovezi asupra unei posibile producții ceramice interne. Conform modelelor elaborate de Peacock au fost reperate două modele de producție: atelierul individual și nucleul de ateliere⁴⁰.

Săpăturile arheologice din secolul trecut au scos la lumină trei cuptoare situate în două zone. Două cuptoare au fost identificate în proximitatea Bazilicii I în afara zidului de apărare. Acestea au fost construite din materiale provenite de la edificii

⁴⁰ Peacock 1982, 9; Opaiț 1996, 29, 31.

romane timpurii, aveau formă semicirculară alungită (potcoavă), diametrul de 1-1,30 m și erau orientate cu *praefurnium*-ul spre lac (spre est). Al treilea cuptor a fost descoperit în capul promontoriului, în același loc cu cuptorul elenistic. Acesta era circular, cu diametrul de 1,30 m, orientat spre est, cu gura de alimentare spre lac⁴¹.

După fragmentele ceramice descoperite la nivelul cuptoarelor, acestea au fost datate într-un interval cronologic larg, respectiv sec. IV-VI p.Chr⁴².

Pe lângă cuptoarele menționate, la 4 km vest de cetate, pe malul lacului Razelm, în punctul cunoscut de localnici sub denumirea de *La Zimbru*, a fost identificat un nucleu de ateliere. Pe o suprafață de circa 100 mp⁴³ s-au reperat resturile mai multor cuptoare, prezentându-se sub forma unor amprente înroșite arse, dintre care doar două au putut fi cercetate, celelalte fiind complet degajate de lama excavatorului⁴⁴. Primul cuptor era de dimensiuni mari (3,60 m pereții laterali, 1,90 m peretele opus gurii de alimentare), de formă trapezoidală. Din acesta s-au păstrat camera de combustie și o porțiune din vatră. În proximitate au fost identificate urmele altui cuptor, cu dimensiuni asemănătoare.

Prezența cuptoarelor în cetate și în afara zidurilor de apărare poate constitui un posibil argument pentru justificarea unei producții interne, inclusiv a opaițelor. În lipsa unor tipare sau a altor elemente ce pot justifica manufacturarea lor la cetatea Argamum, nu putem afirma cu certitudine producerea lămpilor în cuptoarele descoperite aici, însă, sperăm ca viitoarele cercetări arheologice să aducă dovezi concrete privind producția de *lucernae* de la Argamum.

Trei opaițe (Iconomu 1967, tip XXX – nr. cat. 1-3 – tipologie rezultată în urma preluării anumitor caracteristici de la tipul oriental Hayes 1992, 11/12 și lucernele nord-africane – Hayes 1972, IIA/B) au fost probabil manufacturate în Scythia.

Cele două opaițe încadrate în categoria lămpilor nord-africane (Hayes 1972, tip IIB – nr. cat. 4-5) prezintă anumite caracteristici în baza cărora se poate afirma că sunt cel mai probabil manufacturate în provincie/regional. Opaițul nr. cat. 4 a fost modelat într-un tipar efectuat cel mai probabil după un prototip importat, păstrând dimensiunile standard ale celor provenite din provinciile *Africa Proconsularis* și *Byzacena*. Pasta din care a fost modelat exemplarul este asemănătoare cu cea a

⁴¹ Coja 2005, 74.

⁴² Coja 1977, 165.

⁴³ În urma unor cercetări de suprafață efectuate în anul 2009 de către George Nuțu, acesta era de părere că panta în care au fost realizate cercetările arheologice din 1974 este prea mică pentru a justifica numărul de cuptoare estimat de Maria Coja (20-30 de cuptoare). Cel mai probabil suprafața ar fi trebuit să aibă o întindere mai mare comparativ cu cele specificate de autoarea săpăturii (Nuțu 2019, 116-117).

⁴⁴ Coja 1977, 166.

capacelor descoperite la L(I)bida⁴⁵. În ceea ce privește decorul imprimat și ulterior finisat pentru a proiecta imaginea stilizată a unor vârfuri de săgeți, nu au fost identificate analogii concrete. Lampa păstrează forma și dimensiunile, dar decorul „nou” de pe valva superioară și tehnica de realizare ne indică o posibilă producție provincială/regională a acestui exemplar, și poate chiar argamensă. În baza dimensiunilor, lucerna nr. cat. 5 poate fi considerată o imitație locală/provincială după opaițele nord africane.

Opaițul încadrat în tipul Hayes 1992, 10 (nr. cat. 6) poate fi considerat un exemplar de import, produs cel mai probabil în vecinătatea Constantinopolului, însă, nu excludem și posibilitatea provenienței sale din centrul de la Halmyris⁴⁶.

În ceea ce privește opaițul pe care nu am reușit să îl integrăm tipologic concret (nr. cat. 7), putem presupune pe baza decorului puțin vizibil, datorat unei utilizări îndelungate a tiparului, că este cel mai probabil un exemplar provincial.

Lămpile cunoscute ca opaițe de tip balcanic⁴⁷ (nr. cat. 8-13) au fost produse în atelierile microasiatice, însă nr. cat. 13 poate fi considerat o producție locală, în virtutea execuției și a pastei grosiere (particule de nisip fin, granule de calcar, ceramică pisată, cochilii pisate și mica argintie într-o proporție redusă).

Cele mai numeroase opaițe din cadrul eșantionului sunt cele încadrate de Oscar Broneer în tipul XXIX, Gr. 3/4, de origine micro-asiatică (nr. cat. 14-24). Tipul în discuție a fost produs în Asia Mică la Efes și Milet, din sec. V p.Chr. până în sec. VII p.Chr⁴⁸. Multiplele imitații apărute în diferite regiuni ale Imperiului, printre care bazinul Mării Egee și zona vest-pontică⁴⁹, respectiv la Halmyris, ne pot sugera posibilitatea producerii acestora regional/provincial. Opaițele fabricate regional/provincial sunt descrise ca fiind opaițe cu pastă de bună calitate, cu textură fină, însă, pe lângă particulele de mică (specifice zonei micro-asiatice), se adăugau în compoziția pastei granule de calcar⁵⁰.

Opaițele provenite din centrele Asiei Mici au pasta de culoare maronie sau roșiatică, acoperită de un slip de aceeași culoare sau cenușiu. O trăsătură bine definită a lămpilor de import sunt pasta micacee, atribuită în mod special produselor din Efes, și cu mica aurie și argintie specifică produselor provenite din Sardis⁵¹.

⁴⁵ Ibba 2024, 267-296 (vezi Fig. 3b, Fig. 5b, 9b).

⁴⁶ Topoleanu 2019, 341-347.

⁴⁷ Bass, Doorninck 1982, 196.

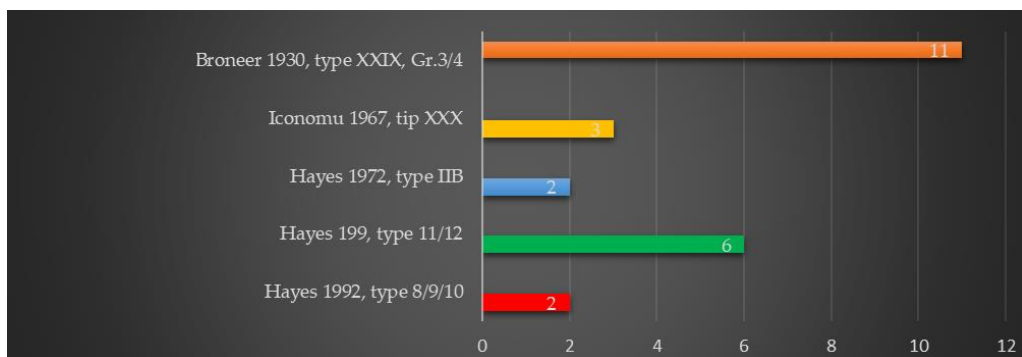
⁴⁸ Bădescu, Bottez 2014, 228.

⁴⁹ Iliescu, Bottez 2021, 187.

⁵⁰ Iliescu, Bottez 2014, 187.

⁵¹ Iliescu, Bottez 2014, 187.

Lămpile de tip micro-asiatic din cadrul eșantionului de față pot fi divizate în două categorii: opaițe produse regional/provincial/local și opaițe produse în zona microasiatică. Din centrele micro-asiatice au fost identificate nouă opaițe (nr. cat. 14-21, 24) în baza calității execuției, având un aspect îngrijit, acoperite cu un slip de culoare roșiatică (nr. cat. 15 – 10R 4/8 red; nr. cat. 17 – 2.5 YR 5/8 red; nr. cat. 18 – 5YR 5/6 yellowish red). De asemenea, două opaițe pot fi considerate ca fiind manufacturate regional, provincial sau local (nr. cat. 22-23), fiind de calitate inferioară, observându-se uzura tiparului și a finisajului neglijent, dar și culoarea pasteii și a texturii exemplarului nr. cat. 23 (5YR 4/1 dark gray) care este asemănătoare cu cea a opaițelor produse în centrul de la Halmyris (vezi casetă text Topoleanu 2000, 210, nr. 542); așadar, putem sugera producerea exemplarului de față în centrul de la Halmyris.

Grafic. 1. Reprezentare tipologică/ *Typological representation.*

Cu siguranță, multe dintre mărfurile de la Argamum (inclusiv opaițe) proveneau din alte centre ale Scythiei. Concret, până în prezent cunoaștem câteva cazuri de ateliere atestate, precum cele de la cetatea Halmyris⁵² în care au fost produse tipurile O. Broneer 1930, tip XXIX Gr. 3-4 dar și alte tipuri încadrate în tipologia opaițelor „balcanice” (Hayes 8/9/10). Manufacturarea în provincie a tipului Iconomu 1967, XXX poate fi argumentată și prin numeroasele exemplare descoperite, dar și prin prezența tiparelor. În Scythia acestea au fost atestate la Halmyris⁵³, Histria⁵⁴, Dinogetia⁵⁵, Tomis⁵⁶, Noviodunum⁵⁷, Sacidava⁵⁸, în diferite regiuni ale Imperiului (Atena⁵⁹),

⁵² Suceveanu *et alii* 2003, 105; Topoleanu 2000, 208-209; Chrzanovski, Zhuravlev, Topoleanu 2019, 125-159; Topoleanu 2019, 341-347.

⁵³ Topoleanu 2000, 202-203, cat. nr. 522-524, Pl. LXV/522-524.

⁵⁴ Bădescu, Bottez 2014, 226-227, car. nr. 1-2, Pl. 3/1-2; Iliescu, Bottez 20921, Fig. 12/3, 5.

⁵⁵ Grumăzescu 2023, 135, cat. nr. 5, Fig. 3/5.

⁵⁶ Iconomu 1967, 27-28, Fig. 54, 140, nr. cat. 727; Iconomu 1976, 135-146.

răspândite cu preponderență în zona vest-pontică. Opaițe atribuite tipului în discuție au fost descoperite și în celelalte sectoare ale cetății Argamum⁶⁰.

La Oltina au fost descoperite în interiorul unui cuptor opaițe ce aparțin tipurilor Hayes 1992, 10 și 11. Tipurile micro-asiatice în discuție sunt atestate în diferite zone ale provinciei: Callatis⁶¹, Capidava⁶², precum și în centrele mai sus menționate.

Așadar, preponderența relațiilor comerciale cu zonele microasiatice se reflectă și în cadrul descoperirilor lychnologice de la cetatea Argamum, în sectorul „Faleză Est”, dar și în celelalte sectoare⁶³.

Mulțumiri

Mulțumim și pe această cale colegilor Camelia Geanbai, pentru desene, și mai ales dr. Florin Topoleanu pentru sfaturi și recomandări bibliografice.

⁵⁷ Baumann 2009, 295, Fig. 17/138, 298, Pl. 146 (*apud* Topoleanu 1984).

⁵⁸ Scorpan 1978, 161, cat. nr. 20, Pl. V/20.

⁵⁹ Perlzweig 1961, 199, no. 2935, Pl. 46.

⁶⁰ Colecția Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea - nr. inv. 45914 și alte 21 de exemplare inedite.

⁶¹ Băluță 1994, 201, cat. nr. 11 (Colecția Severeanu)?

⁶² Opriș, Rațiu 2017, 108, cat. no. 102, 111, Pl. 18/102.

⁶³ Peste 50% dintre lămpile romano-târzii descoperite la cetatea Argamum se încadrează în tipologia lămpilor micro-asiatice.

a) Lămpi pontice

Nr. Cat.	Zona de producție	Tipologie	Datare
1	Vest – pontică	Iconomu 1967, tip XXX	sec. VI – VII p.Chr.
2	Vest – pontică	Iconomu 1967, tip XXX	sec. VI – VII p.Chr.
3	Vest – pontică	Iconomu 1967, tip XXX	sec. VI - VII p.Chr.

b) Lămpi de tip african

Nr. Cat.	Zona de producție	Tipologie	Datare
4	Vest – pontică	Hayes 1972, IIB	sec. VI p.Chr.
	Vest – pontică	Hayes 1972, IIB	Sec. VI p.Chr.

c) Lămpi de tip balcanic

Nr. Cat.	Zona de producție	Tipologie	Datare
6	Constantinopol	Hayes 1992, tip 10	sec. VI-VII p.Chr.
7	Provincial/Halmyris	Hayes 1992, tip 8/9/10 (?)	sec. VI-VII p.Chr.
8	Constantinopol	Hayes 1992, tip 11/12/ Iconomu 1986, tip LI	sec. VI-VII p.Chr.
9	Constantinopol	Hayes 1992, tip 11/12/ Iconomu 1986, tip LI	sec. VI-VII p.Chr.
10	Constantinopol	Hayes 1992, tip 11/12/ Iconomu 1986, tip LI	sec. VI p.Chr.
11	Constantinopol	Hayes 1992, tip 11/12/ Iconomu 1986, tip LI	sec. VI p.Chr.
12	Constantinopol	Hayes 1992, tip 11/12/ Iconomu 1986, tip LI	sec. VI-VII p.Chr.
13	Provincial	Hayes 1992, tip 11/12/ Iconomu 1986, tip LI	sec. VI-VII p.Chr.

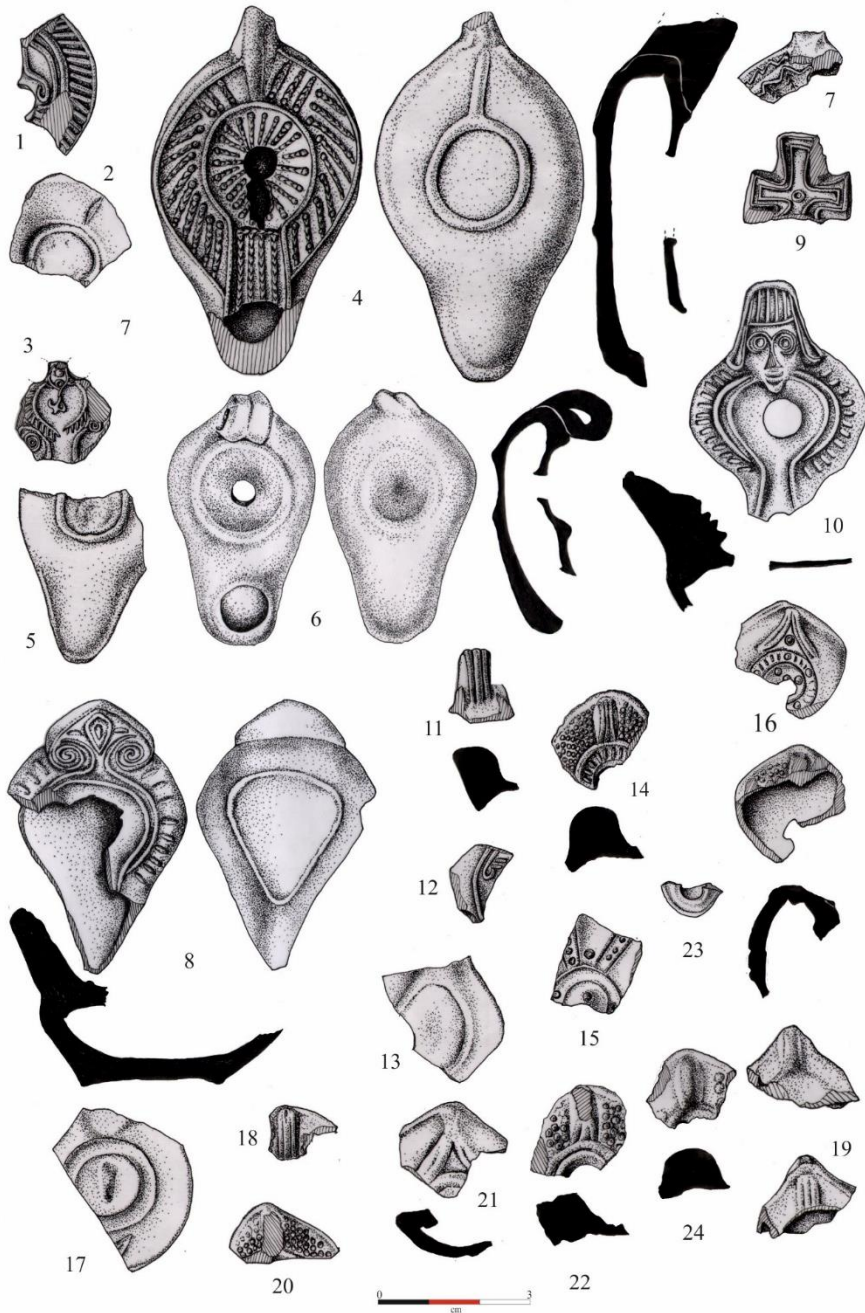
d) Lămpi de tip microasiatic

Nr. Cat.	Zona de producție	Tipologie	Datare
14	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	sec. VI-VII p.Chr.
15	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	sec. VI p.Chr.
16	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	sec. VI-VII p.Chr.

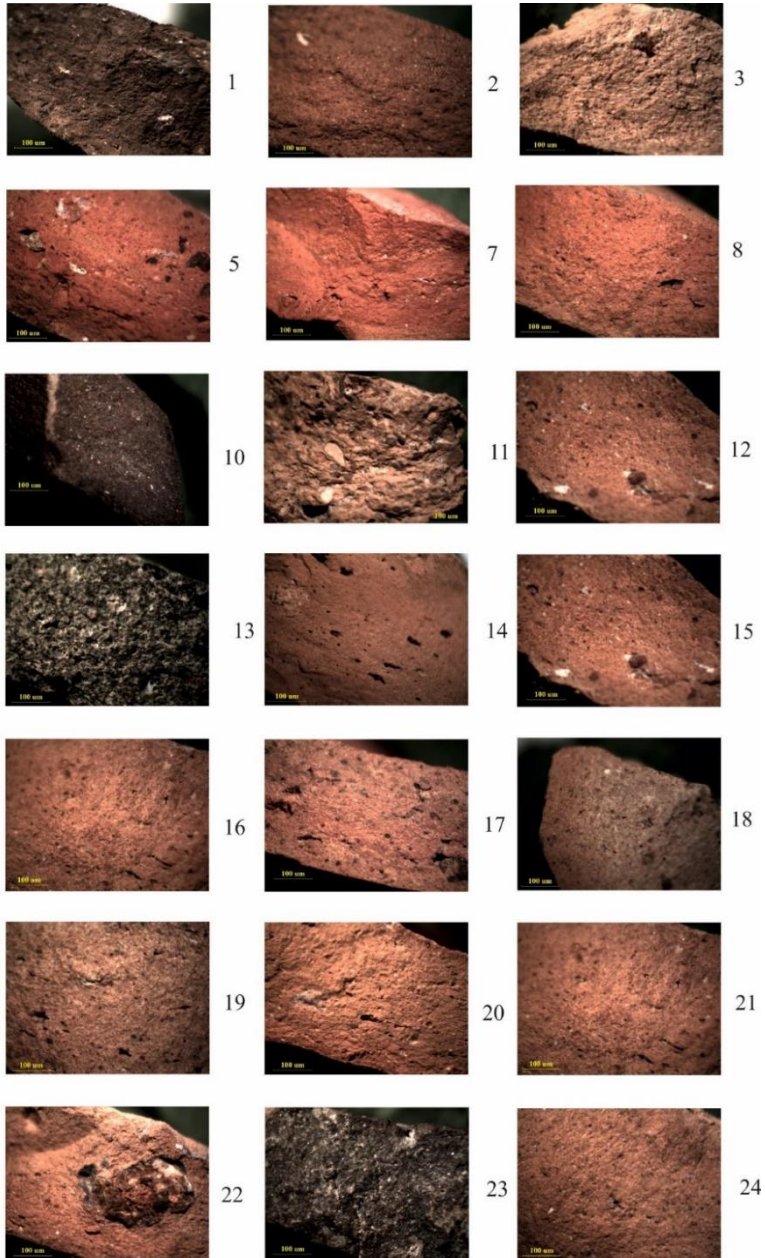
17	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	sec. VI-VII p.Chr.
18	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	a II-a jum. a sec. VI p.Chr.
19	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	a II-a jum. a sec. VI p.Chr.
20	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	sec. VI-VII p.Chr.
21	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	a II-a jum. a sec. VI p.Chr.
22	Provincial/ regional	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	sec. VI-VII p.Chr.
23	Provincial/ regional	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	a II-a jum. a sec. VI p.Chr.
24	Microasiatic	Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4	sec. VI-VII p. Chr.

Planșa 1. 1. Hayes 1992, tip 10; 2. Hayes 1992, tip 8/9/10; 3-8. Hayes 1992, tip 11/12; 9-10. Hayes 1972, tip IIB; 11-13. Iconomu 1967, tip XXX; 14-24. Broneer 1930, tip XXIX, Grupele 3/4.

Planșa 2. 1. Hayes 1992, tip 10; 2. Hayes 1992, tip 8/9/10; 3-8. Hayes 1992, tip 11/12; 9-10. Hayes 1972, tip IIB; 11-13. Iconomu 1967, tip XXX; 14-24. Broneer 1930, tip XXIX, Grupele 3/4.

Planșa 3. 1-3. Iconomu 1967, tip XXX; 5. Hayes 1972, IIB; 7. Hayes 1992, tip 8/9/10 (?); 8, 10, 11, 12, 13. Hayes 1992, tip 11/12; 14-24. Broneer 1930, tip XXIX, Gr. 3/4 ($\times 20$).

BIBLIOGRAFIE

- Archer, M. 1995, *Trento-Palazzo Tabarelli. Lucerne antiche*, *Archeologia Delle Alpi* 3, 195-107.
- Bailey, D.M. 1988, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. III. Roman Provincial Lamps*, Londra.
- Baumann, V.H. 2009, *Lucernele de la Noviodunum, Peuce*, serie nouă 7, 217-310.
- Bădescu, Al. 2021, *Ceramica romano-bizantină din secolele IV-VII la Dunărea de Jos*, Editura Magic Print, Onești.
- Bădescu, Al., Bottez, V. 2014, *Lamps discovered at Histria in the Acropola Centru-Sud Sector*, *Pontica* 47, Supplementum III, 223-238.
- Băluță, C.L. 1964, *Opaițele romane de la Apulum (II)*, *Apulum* 5, 277-295.
- Băluță, C.L. 1994, *Lămpile antice din colecția Severeanu. Muzeul de Istorie și Artă al municipiului București*, *Apulum* 31, 199-226.
- Bémont, C., Chew, H. 2007, *Lampes en terre cuite antiques*, *Musee d'Archéologie Nationale de Saint-Germain-en-Laye*, Paris.
- Bivolaru, Al., Bottez, V., 2016, *Roman Lamps Discovered at Histria, in the Acropolis Centre-South Sector (2013 and 2015)*, *Materiale și Cercetări Arheologice*, serie nouă 12, 131-140.
- Broneer, O., 1930, *Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. IV.II. Terracotta Lamps*, Cambridge.
- Cătănciu, B.I., Barnea, Al. 1979, *Ceramica și descoperiri mărunte, în Barnea, I. (coord.), Tropaeum Traiani. I. Cetatea, București*, 177-226.
- Chichikova, M. 1999, *Lampes paléobyzantines de Novae*, în von Bulow, G., Milcheva, A. (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Herakleios. Vorträge der internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1-5 September 1998)*, Sofia, 105-110.
- Chrzanovski, L. 2013, *LVMIERÈ! L'éclairage dans l'Antiquité, Une exposition itinérante conçue par la Musée romain de Nyon, Suisse*, Edition internationale, Milano.
- Chrzanovski, L., Zhuravlev, D., Topoleanu, F. 2019, *Lamps with "temple façade" decoration: witnessing urban vitality in the northern and western Black Sea and the ties with Constantinople*, *Polish Archaeology in the Mediterranean* 28 (1), 125-159.
- Cirelli, E. 2015, *Kasnoaticke Svjetiljke s Prostora Luke U Classe (Ravenna) - Late Roman Lamps from the Port Area of Classe (Ravenna)*, în *Rimske I Kasnoaticke Svjetiljke: Proizvodnja I Distribucija, Kontaki Na Mediteranu (Roman and Late Antique Lamps: Productions and Distributions, contacts on the Mediterranean)*, Zagreb, 93-106.
- Coja, M. 1977, *Cuptoare antice descoperite în raza cetății de pe Capul Dolojman*, *Peuce* 6, 163-179.

- Coja, M. 2005, *Orgame/Argamum I. Cercetările dintre anii 1975–1985. Capitele dintr-o monografie arheologică inedită*, reunite și editate de Mihaela Mănucu-Adameșteanu, București-Tulcea.
- Curta, F. 2017, *Observații cu privire la opaițele de lut din Peninsula Balcanică în decursul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea*, Nuțu, G., Ailincăi, S.C., Micu, C. (eds.), *Omul, Fluviul și Marea. Studii de arheologie și istorie în onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare*, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie 13, Editura Mega, Cluj-Napoca, 159-240.
- Diaconescu, A. 1995, *Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia*, *Ephemeris Napocensis* 5, 255-299.
- Fragoulis, K., Minasidis, D., Mentzos, A. 2014, *Pottery from the cemetery basilica in the early byzantine city of Dion*, în Poulou-Papadimitriou, N., Nodarou, E., Kilikoglou, V. (eds.), *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and archaeometry. The Mediterranean: a market without frontiers*, vol. I, British Archaeological Reports. International Series 2616, Archaeopress, Oxford, 297-304.
- Garnett, K. 1975, *Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps, Hesperia*, *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 44 (2), 173-206.
- Grumăzescu, G.I. 2023, *Opaițe romane din colecția Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea descoperite la Dinogetia*, *Peuce*, serie nouă 21, 129-149.
- Güngör, E.A. 2015, *The Late Roman Lamps from Altınpark the Agora of Smyrna Excavations*, în Okan, E., Cenker, A. (eds.) *Studies in Honour of Ömer Özyiğit*, Istanbul, 198-205.
- Hayes, J.W. 1972, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, Londra.
- Hayes, J.W. 1992, *Excavation at Saraçhane in Istanbul, II. The Pottery*, Princeton.
- Ibba, A. 2024, *Tappi fittili da Ibida in Scythia Minor (V-VI sec.): Riflessioni su una tipologia poco nota dell'instrumentum inscriptum*, *Classica et Christiana* 19 (1), 267-296.
- Iconomu, C. 1967, *Opaițe Greco-Romane*, Constanța.
- Iconomu, C. 1976, *Descoperiri de tipare de opaițe la Tomis*, *Pontica* 9, 135-146.
- Iconomu, C. 1986, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – lucernele (sec. I-VII e.n.)*, Teză de doctorat, Universitatea din București.
- Iconomu, C. 2013, *Euctemon – un producător de lucerne de la Tomis (I)*, *Arheologia Moldovei* 36, 89-104.
- Iliescu, I. 2023, *The Late Roman Pottery at Istros (4th-7th centuries AD). Aspects regarding the imported products and the pottery production in the province of Scythia Minor*, Teză de doctorat, Universitatea din București.
- Iliescu, I., Bottez V. 2021, *Late Roman Lamps Discovered in Istros, on the Acropolis Centre-South Sector (2013-2020 campaigns)*, *Peuce*, serie nouă 19, 181-224.

- Iliescu, V. 1970, *Cu privire la coloniile grecești din Dobrogea și la data constituirii teritoriului lor rural*, Pontica 3, 87-98.
- Irimia, M. 1968, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (Jud. Constanța)*, Pontice 1, 379-408.
- Ivantchik, A.I. 2002, *Un puits d'époque paléochrétienne sur l'agora d'Argos*, Bulletin de Correspondance Hellénique 126 (1), 331-404.
- Karivieri, A. 1996, *The Athenian Lamps Industry in Late Antiquity*, Helsinki.
- Kostova, K., Dobрева, D. 2008, *Roman, Late Roman and early Byzantine lamps from National Archaeological Reserve "Deultum-Debelt"*, în Roman, C.A. Gudea, N. (eds.), *Lychnological Acts 2. Trade and Local production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age. Acts of the 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lightning Devices (Zalău-Cluj-Napoca, 13th-18th May 2006)*, Zalău, Cluj-Napoca, 161-169.
- Koutoussaki, L. 2008, *Lampes D'Argos. Les Lampes en terre cuite decouvertes dans L'Argora et les thermes. Campagnes de fouilles 1972-1991*, Thèse de Doctorat présentée devant la Faculté des Lettres de l'Université de Fribourg, Suisse.
- Kuzmanov, G. 1992, *Antike Lampen*, Sofia.
- Kuzmanov, G., Minchev, Al. 2018, *Ancient Lamps. The Collection of Varna Regional Historical Museum*, Sofia.
- Lako, K. 1984, *Kështjella e Onhezmit*, Iliria 2, 153-205.
- Mănucu-Adamșteanu, M. 1992, *Orgame polis*, Pontica 25, 56-67.
- Mănucu-Adamșteanu, M. 1999, *Argamum. Sectorul faleza de est (F.E.)*, Materiale și Cercetări Arheologice, serie nouă 1, 145-164.
- Mănucu-Adamșteanu, M. 2001, *Orgame/Argamum*, Tulcea.
- Mănucu-Adamșteanu, M., Mărgineanu-Cârstoiu, M., Barariu, M.P. 1994, *Sector F.E, 70. Jurilovca „Capul Dolojman” – Orgame (Argamum), jud. Tulcea*, Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1994.
- Mărgineanu-Cârstoiu, M., Apostol, V. 2017, *Antiquité tardive. Notes sur la fortification d'Argamum*, Caiete ARA. Arhitectură, Restaurare, Arheologie 8, 59-102.
- Mărgineanu-Cârstoiu, M., Mănucu-Adamșteanu, M. 1998, *Zidul de incintă romano-bizantin de la Argamum: un tronson din curtea de est*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 49, 233-258.
- Menzel, H. 1954, *Antike Lampen im Romisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Katalog 15, Mainz.
- Mocanu, M. 2020, *Late Roman Tableware from Argamum – „Faleză Est”, Sector. Phocaean Ware*, Studia Antiqua et Archaeologica 26 (2), 325-341.

- Nicorescu, P. 1944, *Les basiliques byzantines de Dolojman*, Bulletin de la Section Historique. Histoire-Geographie-Sciences Sociales XXV, I, Monitorul Oficial și Imprimeria Statului, Imprimeria națională, București.
- Nuțu, G. 2019, *Meșteșugurile în provincia Moesia Inferior*, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași.
- Opaiț, A. 1996, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Ch.). Producția ceramicii și de import*, Biblioteca Thracologica 26, București.
- Opriș, I.C., Rațiu, A. 2017, *Capidava II. Building C1 – Contributions to the history of annona militaris in the 6th century*, with contributions by Gândilă, A., Ważny, T., Kuniholm, P.I., Pearson, Ch.L., Rizzo, A. and Mak,C., Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- Pârvan, V. 1916, *Histria. Inscripții găsite în 1914 și 1915*, Analele Academiei Române, Seria II, Tomul XXXVIII, Librăriile Socec &Comp., C. Sfetea, Pavel Suru, București.
- Peacock, D.S.P. 1982, *Pottery in the Roman world: an ethnoarcheological approach*, Longman, London and New York.
- Perlzweig, J. 1961, *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ*, The Athenian Agora 7, American School of Classical Studies at Athens, New Jersey.
- Petković, S., Tapavicki, M., Andelković, J.G. 2015, *A Portret Oil Lamps from Ponte – Possible Interpretations and Meaning Within Early Byzantine Visual Culture*, Starinar 65, 79-89.
- Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (II-VII siècles de n.è)*, Recherches archéologiques, Bucarest.
- Petridris, P. 2007, *Relations between Pottery Workshops in the Greek Mainland during the Early Byzantine Period*, în Böhlendorf-Arslan B., Uysal A. O., Witte-Orr J. (eds.), *Çanak. Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archeological Context*, Byzas 7, Istanbul, 43-54.
- Popescu, E. 1994, *Christianitas Daco-Romana*, Florilegium studiorum, București.
- Poulou-Papadimitriou, N. 1986, *Lampes paléochrétiennes de Samos*, Bulletin de Correspondance Hellénique 110 (1), 583-610.
- Sandu, V. 1981, *Opaițe dintr-o colecție particulară bucureșteană*, Cercetări Arheologice în București 3, 164-174.
- Schoolman, E.M. 2012, *Middle Imperial, Late Roman, and Early Byzantine Terracotta Oil Lamps: 2002-2005*, *Armorium Reports 3: The Lower City Enclosure*, 193-215.
- Scorpan, C. 1978, *Descoperiri arheologice diverse de la Sucidava*, Pontica 11, 155-180.

- Severeanu, G. 1936, *Lampes en terre-cuite appartenant aux collections du Musee Municipal de Bucarest et du Dr. Severeano*, Revista Muzeului și Pinacotecei Municipiului București 1-2, 39-87.
- Streinu, A., Pîrvulescu D. 2020, *New consideration on the late roman lamps from the Maria and Dr. George Severeanu collection*, Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice 6, 177-196.
- Suceveanu, Al., Zahariade, M., Topoleanu, F., Bordea, P. 2003, *Halmyris I, Monografie Arheologică*, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie 4, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca.
- Talmațchi, G., Șova, C. 2015, *Observații privind casa urbană romană târzie (domus) din provincia Scythia Minor și alte descoperiri arheologice din sectorul de Sud-CI de la Tropaeum Traiani*, Peuce, serie nouă 13, 137-192.
- Topoleanu, F. 2013, *Considerații preliminare privind lămpile grecești și elenistice de la Orgame/Argamum (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, Peuce, serie nouă 11, 43-65.
- Topoleanu, F. 1984, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea (I)*, Peuce 9, 187-205, 585-596.
- Topoleanu, F. 1996, *Halmyris - un nouveau centre de production de lampes dans la Nord de la Dobroudja*, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 33, 91-94.
- Topoleanu, F. 2000, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I – VII p.Chr.)*, Tulcea.
- Topoleanu, F. 2012, *Lămpile antie din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova – Ploiești*, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Patrimonium 6, Editura Oscar Print, Ploiești.
- Topoleanu, F. 2016, *Oil lamps from Troesmis*, în Alexandrescu, C.-G. (ed.), *Troesmis - A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*, Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie 12, 63-116.
- Topoleanu, F. 2019, *An aspect of local lamp production in the western Pontic region: the case of lamps of type Hayes/ Saraçhane 9 and 10*, Polish Archaeology in the Mediterranean 28 (1), 341-347.
- Topoleanu, F., Bogdan, D., Haynes, I. 2012, *Salsovia: Chronological Landmarks*, Peuce, serie nouă 10, 101-144.
- Vitelli, K.D. 1982, *The Lamps*, în Bass, G.F., Doorninck, Jr.F.H., *Yassi Ada. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Vol. I, Texas A&M University Press, 189-201.
- Wilmet, L. 2005, *Quelques lampes en terre cuite découvertes au cours des fouilles du temple des Fabri Navales, nouveaux témoins des relations entre Ostie et l'Afrique*, în Chrzanovski, L. (ed.), *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique (Nyon-Genève, 29.IX - 4.X.2003)*, Monographies Instrumentum 31, Montagnac.

Žuravlev, D. 2007, *Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Productions*, în Gabrielsen, V., Lund, J. (eds.), *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies 6, Aarhus, 209-238.

*

Тончева, Г. 1953, *Керамична работилница край с. Кранево*, Известия на Археологическо Дружество в гр. Сталин 9, 81-87.